

Да пытання перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі ў кантэксце яе развіцця на памежжы «Усход – Запад»

*А. А. Суша, вядучы бібліёграф навукова-даследчага аддзела
кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, аспірант
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў*

Вывучэнне гісторыі культуры патрабуе вылучэння яе асобных перыядаў, на працягу якіх культурнае жыццё мела пэўнае падабенства. Гэта дазваляе больш глыбока даследаваць асобныя храналагічныя праежкі развіцця той ці іншай сферы культуры, а ў выніку – увесць ход развіцця культуры. Калі ўлічыць важнасць культурнага жыцця ў агульным гістарычным працэсе, то становіцца зразумелым жаданне многіх даследчыкаў больш глыбока разабрацца і пераасэнсаваць тэорыі развіцця культуры, якія сталі ўжо класічнымі.

Звычайна пры перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі карыстаюцца фармальным крытэрыем, прынятым у гістарычнай навуцы, – крытэрыем дзяржаўна-палітычнага фарміравання. У адпаведнасці з ім развіццё айчынай культуры разглядаецца па перыядах існавання дзяржаўных утварэнняў, у склад якіх уваходзілі беларускія землі: спачатку перыяд удзельных княстваў (Полацкага, Тураўскага і інш.), далей – Вялікага княства Літоўскага, наступны – Рэчы Паспалі-

тай, потым – Расійскай імперыі і апошні – перыяд СССР. Часам выдзяляюць яшчэ два перыяды: перыяд дадзяржаўнасці (да ўзнікнення першых княстваў) і сучасны перыяд (перыяд незалежнай беларускай дзяржавы).

Крытэрыі дзяржаўна-палітычнага фарміравання, безумоўна, можна назваць прымальным для перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі. Ён дазваляе падзяліць працэс развіцця айчынай культуры на канкрэтныя перыяды з дакладна азначанымі пачаткам і канцом, таму гэтай перыядызацыі прытрымліваецца большасць аўтараў падручнікаў па гісторыі айчынай культуры [1; 5; 7; 12; 13; 14; 15 і інш.].

Гэты крытэрыі быў названы намі фармальным таму, што ён дзеліць працэс паступовых змен у культуры на дыскрэтныя часткі. Пры гэтым арыентацыя на тое ці іншае дзяржаўнае ўтварэнне не бярэ пад увагу ўвесь комплекс культурных працэсаў, якія адбываліся ў беларускім грамадстве. Культурнае жыццё можа проста не адрагавачы

Рэцэнзент – М. А. Мажэйка, доктар філасофскіх навук, прафесар, загадчык кафедры філасофіі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

на змены ў дзяржаўным ладзе краіны. Культурныя эпохі, што абсалютна нармальна, могуць перакрывацца, накладвацца адна на адну, узаемадзейнічаць. Сапраўды, усебаковы аналіз культурных працэсаў уяўляецца надзвычай складаным, калі ўлічыць шматлікасць тыпаў культурных вымярэнняў, крыніц і фактараў культурнай дынамікі, складаны характар арганізацыі самой культуры. Перыядызацыя ж па крытэры дзяржаўна-палітычнага фарміравання дазваляе падзяліць, няхай і фармальна, гэты складаны працэс змен у культуры на дакладна вызначаныя прамежкі.

Аднак некаторыя аўтары спрабуюць прыхаваць фармальнасць і ўмоўнасць гэтай перыядызацыі, падмяняючы крытэры дзяржаўна-палітычнага фарміравання іншымі крытэрыямі, якія больш адпавядаюць унутранаму характару развіцця культуры. Часта такім крытэрыем з'яўляецца скіраванасць культуры на каштоўнасці Захаду або Усходу, арыентацыя на заходнія або ўсходнія культурныя мадэлі, дамінаванне заходніх або ўсходніх традыцый у культуры Беларусі. Напрыклад, В. Шматаў вылучае наступныя перыяды ў гісторыі культуры Беларусі:

1) усходнеславянска-візантыйскі (X–XIII стст.), у які «дамінуе візантыйская традыцыя»;

2) пераходны ад папярэдняга да заходне-еўрапейскага (XIII–XVI стст.);

3) заходне-еўрапейскі (ад заключэння Берасцейскай уніі да далучэння Беларусі да Расіі);

4) пасля далучэння Беларусі да Расіі [31, с. 205].

На думку В. Шматава, «у гэтыя перыяды палітычнае і мастацка-духоўнае развіццё Беларусі мела істотныя адрозненні. Па-рознаму ўспрымаліся «ўсходнія» і «заходнія» традыцыі» [31, с. 205].

На наш погляд, не вельмі карэктна пры перыядызацыі па крытэры дзяржаўна-палітычнага фарміравання гаварыць аб перыядах дамінавання заходняга ці ўсходняга ўплываў у айчынай культуры. Вылучэнне такіх перыядаў у гісторыі культуры Беларусі нам падаецца неправамерным. Ва ўсе часы айчынная культура творча ўзаемадзейнічала як з Усходам, так і з Захадам. Нават калі

паспрабаваць вылучыць пэўныя перыяды, у якія той ці іншы ўплыў пераважаў (не дамінаваў), то і ў такім разе яны не будуць супадаць з часам існавання таго ці іншага дзяржаўнага фарміравання, у склад якога ўваходзілі землі Беларусі.

Сапраўды, у сваім гістарычным развіцці беларуская культура ўзбагачалася праз узаемадзейненне з культурамі іншых народаў – рускіх, палякаў, украінцаў, літоўцаў, латышоў, немцаў, шведаў, яўрэяў, татар і інш. Геапалітычнае становішча нашай краіны паміж заходне-еўрапейскім культурным рэгіёнам і Расіяй, на памежжы ўплываў заходняга і ўсходняга хрысціянства спрыяла фарміраванню адметнай вельмі багатай і шматграннай культуры, у якой заходнія і ўсходнія элементы зліліся ў непадзельнае адзінства.

Уздзеянне як заходняй, так і ўсходняй традыцый назіраецца на беларускіх землях з таго даўняга часу, пра які апавядаюць нам першыя археалагічныя і летапісныя крыніцы. Ураўнаважаны ўзаемаўплыў гэтых дзвюх традыцый працягвае існаванне да нашага часу.

Перш за ўсё нельга абмінаць увагай самы працяглы перыяд развіцця айчынай культуры – дахрысціянскі, ці дадзяржаўны (а менавіта так робіць вялікая колькасць аўтараў манаграфій па гісторыі культуры Беларусі: першы раздзел у іх работах апісвае эпоху Полацкага княства і працэс хрысціянізацыі [3; 4; 7; 9; 12; 20; 21 і інш.]). Як сведчаць даследаванні беларускіх гісторыкаў, археолагаў, этнолагаў, дахрысціянскае развіццё культуры Беларусі праходзіла ў межах агульна-еўрапейскага развіцця. Напрыклад, М. Піліпенка піша: «Калі разглядаць беларускую традыцыйную культуру ў гістарычна-генетычным аспекце, то ўжо самыя старажытныя яе элементы маюць еўрапейскія карані» [23, с. 4–7]. Пры гэтым цесныя сувязі назіраліся як з заходне-, так і з усходне-еўрапейскім рэгіёнам, а таксама з краінамі азіяцкага Блізкага Усходу.

У IX–XIII стст., па меркаванні многіх даследчыкаў [1; 7; 17; 25; 31 і інш.], дамінала візантыйская традыцыя, а заходні фактар быў неістотным. Напрыклад, А. Мальдзіс піша: «Да XIV ст. беларускія землі яшчэ безумоўна належалі да ўсходняга, праваслаўна-

візантыйскага свету» [17, с. 6]. Аднак цалкам з такім меркаваннем пагадзіцца цяжка, ужо даволі даўно аспрэчаны міф пра выключна ўсходнія (усходнеславянскія, усходнехрысціянскія, усходнееўрапейскія) карані беларускай культуры часоў Полацкага княства.

Першыя звесткі аб пранікненні хрысціянства на беларускія землі сведчаць пра двухвектарнасць гэтага працэсу. Напрыклад, ісландская «Сага аб хрышчэнні» ўзгадвае пра манастыр Іаана Прадцечы ў Полацку, заснаваны заходнім місіянерам Торвальдам-вандроўнікам у X ст., і пра хрысціянізацыю скандынавамі Полацкага княства [8, с. 38–39]. Прыблізна ў адзін час у Беларусі былі заснаваны першыя епархіі: у Полацку (усходняй традыцыі; каля 992 г.) і Тураве (заходняй традыцыі; 1005 г.). Наогул, хрысціянства пачало распаўсюджвацца на беларускіх землях яшчэ да афіцыйнага яго падзелу на заходняе і ўсходняе ў 1054 г., ды і сам гэты падзел закрануў Беларусь значна менш, чым яе суседзяў [19, с. 23].

Даследчыкі заўважаюць, што заходнія землі Кіеўскай Русі (у адрозненне ад усходніх) мелі еўрапейскі характар і вызначаліся талерантнасцю. Яны падтрымлівалі інтэнсіўныя гандлёвыя, палітычныя, культурныя, дынастычныя адносіны з Усходам і Захадам. Купцы і іншыя чужаземцы мелі права вызнаваць тут сваю веру. У Полацку, Смаленску, Кіеве, Вялікім Ноўгарадзе існавалі каталіцкія царквы. У Полацкім княстве і іншых землях, якія потым увайшлі ў склад ВКЛ, дамінавала верацярпімасць [19, с. 23; 28, с. 122]. У адрозненне ад паўночна-ўсходняга арэалу Кіеўскай Русі (Уладзімір, Суздаль, Цвер, Масква), які ў сваёй палітычнай дзейнасці абапіраўся на мангола-татарскіх ханаў, паўднёва-заходні (Галіч, Уладзімір-Валынскі, Львоў) і паўночна-заходні (Наваградак, Полацк, Вільня) арэалы арыентаваліся ў значнай ступені на падтрымку заходніх краін і заходняй царквы [19, с. 23–24].

А. Катлярчук адзначае: «Сталая прысутнасць шведскіх вікінгаў у Полацку/Palteskia добра адсочваецца з тагачасных наратыўных крыніц. Яны ж гавораць пра суіснаванне скандынаўскага і славянскага (крывіцкага) этнасаў. Дзяржаўны і юрыдычны лад

Полацкага княства быў пераняты са Скандынавіі. Скандынаўскага паходжання была «Руская праўда» – збор законаў, якімі рэгулявалася жыццё Полацкай дзяржавы. Полацкае веча («вота» – па-старабеларуску) было аналагам скандынаўскага (старашведскага) «т’юну» («ting»). Скандынаўскай была гандлёвая сістэма вагі і аб’ёму. Але хрысціянства ў Полацк прыйшло з Усходу. Народная месцкая культура, відаць, сінтэзавала культурныя ўплывы і этнічныя традыцыі крывічоў, скандынаваў і балтаў. Вынікам было стварэнне унікальнай асобнай школы старажытнага полацкага мастацтва, архітэктуры і літаратуры» [8, с. 11–12].

Хрысціянства, паводле А. Катлярчука, патрапіла ў Беларусь з Усходу, з Візантыі, але праваднікамі яго на гэтай зямлі сталі заходнія (скандынаўскія) князі, ваяры і манахі. «Акурат вікінг Уладзімір ахрысціў Кіеўскую і Наўгародскую землі. Скандынаўка Рагнеда/Ragnhild заснавала першы на абшарах Беларусі манастыр у Заслаўі. Згодна з тураўскімі паданнямі вікінг Тур/Тор хрысціў тутэйшы люд. Як заўважылі археолагі, якраз у скандынаўскіх пахаваннях Беларусі сустракаюцца першыя прадметы хрысціянскага культу» [8, с. 38].

Як адзначае Г. Сагановіч, не менш актыўнымі ў X–XIII стст. былі кантакты Полацка з нямецкімі землямі [27, с. 15–21].

Сінтэз усходніх і заходніх уплываў ярка праявіўся і ў мастацкай культуры. Сакральнае дойдства гэтага часу спалучала ў сабе рысы візантыйскай крыжова-купальнай сістэмы і заходняй базілікальнай. У параўнанні з кіеўскімі і наўгародскімі беларускія храмы былі значна выцягнутымі ў плане, а іх унутраная прастора падзялялася на нефы шэрагамі слупоў. У архітэктуры полацкіх храмаў даследчыкі знаходзяць рысы раманскага і гатычнага стыляў [31, с. 206]. Некаторыя царквы будаваліся заходнімі майстрамі па заходняй тэхналогіі (напрыклад, храм пачатку XII ст. у Мінску). У манументальных роспісах Полацкай Спаскай царквы, у мініяцюрах Аршанскага евангелля XII–XIII стст., у беларускіх скульптурных абразках адчуваецца раманскае ўздзеянне [31, с. 206].

У падагульненне да аналізу гэтага перыяду развіцця беларускай культуры можна

прывесці меркаванне Л. Лыча і У. Навіцкага, якія адзначаюць, што, дзякуючы даследчыкам XIX і XX стст., «беспадстаўна празмерна завышалася роля ў нашым развіцці старажытнарускай культуры, уплыў Маскоўскай, а пазней Рускай цэнтралізаванай дзяржавы, недаацэньваліся кантакты беларускага народа ў галіне культуры з перадавымі краінамі Заходняй і Цэнтральнай Еўропы» [13, с. 3–4]. Такім чынам, пра дамінаванне ўсходняй традыцыі ў духоўнай культуры Беларусі IX–XIII стст. казаць не даводзіцца, бо яна нароўні ўзаемадзейнічала з традыцыяй заходняй.

У перыяд існавання Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ) беларуская культура была вымушана захоўваць сваю самабытнасць ва ўмовах агрэсіўнай палітыкі як еўрапейскага Захаду (у форме крыжацкай навалы), так і азіяцкага Усходу (у форме мангола-татарскага нашэсця). Землі ўсходніх і паўднёвых суседзяў былі захоплены мангола-татарамі і на працягу доўгага часу знаходзіліся пад іх культурна-асіміляцыйным уплывам. Падобная сітуацыя назіралася ў заходнеславянскіх і прыбалтыйскіх народаў, якія значна адышлі ад уласнай ідэнтычнасці пад уздзеяннем культуры крыжацкіх захопнікаў. Беларускія землі, з аднаго боку, здолелі захаваць сваю дзяржаўную самастойнасць, а разам з тым і культурную самабытнасць. З іншага боку, беларуская культура творча ўзбагацілася некаторымі элементамі азіяцкай [6, с. 123; 11, с. 61–63] і заходнееўрапейскай культурных традыцый.

У гэты час насельніцтва Беларусі спавядала пераважна хрысціянства ўсходняга абраду. Аднак адначасова з праваслаўнымі цэрквамі будуюцца і каталіцкія храмы. У сярэдзіне XVI ст. у ВКЛ іх было каля 700 [16, с. 4]. З XIV ст. на беларускіх землях ствараюцца каталіцкія манастыры дамініканцаў, францысканцаў і іншых манаскіх ордэнаў [28, с. 122].

Увесь гэты перыяд прасякнуты спробамі паяднання дзвюх хрысціянскіх цэркваў. Для Беларусі стан падзелу аднаго «Цела Хрыстовага» падаваўся ненатуральным. Таму, напрыклад, амаль усе беларуска-ўкраінскія праваслаўныя мітрапаліты ў XV ст. ставіліся да ідэі уніі цэркваў вельмі станоўча. Больш таго, яны актыўна дзейнічалі для рэалізацыі

гэтай ідэі. Выключэннем з'яўляюцца толькі мітрапаліты Сімяон, Іона і Макарый, пра кароткачасовую дзейнасць якіх (у тым ліку ў справе уніі) нам амаль нічога не вядома. Таму Берасцейская унія з'яўляецца не столькі пачаткам новай культурнай эпохі, самастойнага перыяду ў гісторыі культуры Беларусі (як гэта пададзена ў згаданай вышэй перыядызацыі В. Шматава), колькі заканамернай падзеяй у царкоўнай гісторыі Беларусі, – гэта была проста найбольш удалая са шматлікіх спроб заключэння царкоўнай уніі на нашых землях.

Яскравы прыклад сінтэзу ўсходніх і заходніх уплываў можна ўбачыць у беларускім іканавісе: элементы візантыйскага мастацтва арганічна перапляліся з заходняй стылістыкай [25, с. 139; 31, с. 206–207]. Мастацкая культура Беларусі значна ўзбагацілася за кошт пранікнення і шырокага распаўсюджвання гатычнага стылю, які быў перапрацаваны на мясцовым матэрыяле і набыў новыя адметныя рысы. Беларускае праваслаўе, развіваючыся ва ўмовах агульнабеларускага кантэксту, таксама ўспрыняло шматлікія культурныя ўплывы з Захаду. Вынікам такога ўзаемадзеяння стала, напрыклад, з'яўленне такога унікальнага для хрысціянскага свету феномена, як праваслаўная готыка, прыкладамі якой з'яўляюцца цэрквы абарончага тыпу ў Сынкавічах, Мураванцы, Супраслі. Прычым у двух першых помніках адзначаецца таксама ўплыў італьянскага рэнесансу. Каталіцкія храмы таго часу таксама спалучаюць мясцовую будаўнічую традыцыю з еўрапейскай готыкай. Уздзеянне готыкі адчуваецца таксама ў планіроўцы беларускіх гарадоў, замкавай архітэктуры, грамадзянскім дойлідстве, кніжным жывапісе [31, с. 207].

Заходні ўплыў падмацоўваўся арыентацыяй на еўрапейскія юрыдычныя нормы, атрыманнем многімі беларускімі гарадамі магдэбургскага права, развіццём кнігадрукавання, навучаннем ураджэнцаў Беларусі ў еўрапейскіх універсітэтах. Шматлікія прадстаўнікі Беларусі падарожнічалі па ўсёй Еўропе, а таксама і па ўсходніх краінах (Масковіі, Святой Зямлі і інш.), валодалі многімі замежнымі мовамі.

Увасабленнем сінтэзу традыцый Усходу і Захаду ў Беларусі часоў Адраджэння з'яўля-

еще асоба Ф. Скарыны. А. Мальдзіс адзначае, што «яго перакладчыцкая дзейнасць, яго прадмовы да першых беларускіх друкаваных кніг, урэшце, яго асабістыя кантакты з людзьмі розных нацыянальнасцей і веравызнашняў, нястомныя падарожжы па розных краінах садзейнічалі збліжэнню і ўзаемнаму разуменню славянства і заходнееўрапейскіх народаў, праваслаўна-візантыйскай і каталіцка-раманскай культур. Ён быў першай значнай асобай у працэсе ўзаемадзеяння ўсходнеславянскага і заходнееўрапейскага макрарэгіёнаў» [18, с. 3]. Ён падарожнічаў і на Усход (Масква), і на Запад (Кракаў, Падуга, Прага). Ведаў і ўсходнія (грэчаская, стараяўрэйская), і заходнія (лацінская, чэшская, польская, мабыць таксама італьянская, нямецкая) мовы. Выдаваў свае кнігі ў заходняй Празе, а прадаваць іх меў намер ва ўсходняй Маскве. У саміх выданнях Скарыны спалучыліся традыцыі ўсходняга кнігапісання (славянскага, грэчаскага, яўрэйскага) і заходняга кнігадрукавання (чэшскага, нямецкага і італьянскага) [18, с. 4–6].

Моцны заходні ўплыў на беларускую культуру ў XVI ст. быў звязаны з імклівым распаўсюджаннем пратэстантызму. Так, напрыклад, у Наваградскім ваяводстве, паводле выказвання сучасніка, «з 600 праваслаўных родаў толькі 16 дамоў пазбеглі новаахрышчанага заразы» [1, с. 13]. У апошнія трыці XVI ст. свае пазіцыі адваёўвае каталіцкая царква, якая прынесла з сабою новыя манаскія ордэны, універсітэцкую адукацыю і інш. Пранікненню заходнееўрапейскіх культурных форм на беларускія землі паспрыяла заключэнне ў 1569 г. Люблінскай уніі, якая аб'яднала тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага з заходнім суседом – Польшчай.

Такое бурнае развіццё кантактаў з Захадам не магло не выклікаць адпаведнай рэакцыі грамадскасці. З аднаго боку, з'явіліся работы беларускіх аўтараў, якія даводзілі спрадвечную лучнасць краю з еўрапейскім светам, бачылі будучыню сваёй зямлі ва ўзаемадзеянні з іншымі еўрапейскімі краінамі (П. Скарга, І. Пацей і інш.). З іншага боку, шмат хто адстойваў супрацьлеглы пункт гледжання, адмаўляючы любыя кантакты з Захадам і абараняючы ўсходнія карані беларускай культуры, сувязі з візантыйскай

традыцыяй у культуры, мастацтве, рэлігіі... (Арцёмій, Іван Вішэнскі, Авакум, А. Філіповіч і інш.). Асобныя дзеячы, якія спрабавалі вызначыць для беларускага краю яго ўласны шлях, не схіляючыся цалкам ні да Усходу, ні да Захаду (Л. Сапега, М. Смарыцкі, С. Полацкі і інш.) [24, с. 41–43].

Такім чынам, перыяд існавання ВКЛ таксама адзначаўся досыць інтэнсіўнымі культурнымі кантактамі як з Усходам, так і з Захадам. Аднак называць культуру Беларусі гэтага часу «пераходнай» (ад усходняга тыпу да заходняга), на наш погляд, некарэктна. Як да, так і пасля гэтага беларуская культура плённа кантактавала і з Захадам, і з Усходам. З часоў Сярэднявечча і да эпохі Барока пэўная пераарыентацыя, безумоўна, адбылася. Але кардынальных змен не адбылося. Так, напрыклад, узмацніліся кантакты з Польшчай. У той жа час значна аслаблі сувязі са скандынаўскімі землямі.

Сувязь з вельмі аддаленай краінай, якой для Беларусі з'яўлялася Візантыя, не была вельмі моцнай, а пасля захопу Канстанцінопаля туркамі наогул амаль знікла. Тым не менш беларуская культура захавала свой усходні пачатак і, развіваючы яго ва ўзаемадзеянні з пачаткам заходнім, сфарміравала ўласную адметнасць і непаўторнасць. Таму, на нашу думку, нельга звязваць перыяд Рэчы Паспалітай у гісторыі беларускай культуры выключна з заходнееўрапейскімі ўплывамі. Прыгадаем хаця б выраб слуцкіх паясоў усходняй стылістыкі і моды на ўсходнія сармацкія строі, кірылічнае кнігавыданне і інш. Варта адзначыць таксама, што большасць насельніцтва Беларусі ў XVI–XVIII стст. належала да хрысціянства ўсходняга абраду (праваслаўныя і уніяты).

Многія даследчыкі адзначаюць, што ў XVI – першай палове XVII ст. беларуская культура захоўвала пэўную раўнавагу паміж Усходам і Захадам. Сілу набірала Контррэфармацыя, якая, як і Рэфармацыя, прыйшла да нас з Захаду. Але «ў беларускім культурна-грамадскім жыцці яшчэ заставаўся «цэнтрысцкі» плюралізм, у канфесійным жыцці – «цэнтрысцкая» (незвычайная і для Усходу, і для Захаду) цярпімасць да іншаверцаў. Усё гэта прываблівала сюды інтэлектуальную эліту як з Усходу, так і з Захаду.

Яе прадстаўнікі прыезджалі на беларуска-літоўскія землі (у Вільню, Полацк, Нясвіж, Заблудаў) не ў пошуках заробку, а свабоды (Курбскі, Фёдараў) – каб свабодна тварыць... Гэта вяло да сінтэзу, спараджала сапраўдныя мастацкія каштоўнасці» [17, с. 7–8].

XVII–XVIII стст. у Беларусі – гэта эпоха панавання стылю барока. Ён прыйшоў з Захаду, але вельмі лёгка прыжыўся на мясцовай глебе і аформіўся ў самабытны напрамак – «віленскае барока», у якім можна знайсці і шэраг усходніх элементаў [2, с. 68–69; 17, с. 8–9]. Барочны сармацкі партрэт чэрпаў выяўленчыя сродкі і з іканапісу, і з твораў заходнееўрапейскіх майстроў. Сінтэз заходніх і ўсходніх традыцый мы можам бачыць і ў скульптуры (экзальтаванасць і дынамічнасць надмагілляў Радзівілаў і Сапегаў, эмблематычнасць пышных іканастасаў, статуі святых, зробленыя на Палессі ў рэчышчы «нізавога» барока).

Спалучэнне ўсходніх і заходніх рыс мы бачым у ілюстрацыях да куцеінскіх (праваслаўных) і супрасльскіх (грэка-каталіцкіх і стараверскіх) выданняў, гравюрах А. і Л. Тарасевічаў, якія працавалі таксама ў Расіі і Украіне, магілёўскіх майстроў М. і В. Вашчанкаў, Ф. Ангілейкі. Узаемадзеянне ўсходніх і заходніх традыцый мела месца таксама і ў дэкаратыўна-прыкладным мастацтве [17, с. 10]. Разам з езуітамі з Захаду ў Беларусь прыйшоў школьны тэатр, які досыць хутка атрымаў распаўсюджанне таксама ў грэка-каталіцкай і праваслаўнай цэрквах.

Вельмі яркім быў сінтэз традыцый Усходу і Захаду ў літаратурным жыцці Беларусі XVII–XVIII стст. Жыхары Беларусі таго часу пісалі на беларускай, польскай, царкоўнаславянскай, лацінскай, яўрэйскай і іншых мовах. Творы беларускага пісьменства таго часу нярэдка належалі дзвюм або тром суседнім літаратурам. Барочная літаратура моцна з'яднала беларускую культуру з культурам і еўрапейскіх народаў, а таксама дзякуючы такім асобам, як Сімяон Полацкі, А. Белабоцкі, С. Собаль, І. Труцэвіч, Г. Каніскі, аказала значны ўплыў беларускай культуры на культуру Расіі і Украіны. Нягледзячы на моцны заходні ўплыў, беларуская літаратура захавала ўласную адметнасць, сінтэтычны (усходне-заходні) характар. Яна працягвала

ўзбагачацца за кошт не толькі заходніх барочных павеваў, але і візантыйскіх уплываў, мела арыянтальны каларыт, абумоўлены кантактамі з мусульманскім светам.

Сведчаннем таго, што беларуская культура эпохі Барока не адышла ад сваіх усходніх пачаткаў, з'яўляецца запрашэнне (або прымусовы вываз) многіх беларускіх культурных дзеячаў у Расію ў XVII–XVIII стст. і іх актыўная дзейнасць у гэтай краіне. Там яны паклалі пачатак барочнаму мастацтву Расіі, стварылі багаты пласт культуры, сапраўдныя шэдэўры рускага мастацтва. Гэта вялікая культурная спадчына лёгка ўлілася ў новы культурны кантэкст, адразу ж пачала ўспрымацца як свая, уласная, бо была блізкай па сваім паходжанні, зразумелай для прадстаўнікоў рускай культуры. Такое становішча можа быць растлумачана толькі захаваннем у беларускай культуры многіх усходніх традыцый і каштоўнасцей, якія збліжалі яе з культурай Расіі. З іншага боку, беларускае і ўкраінскае ўздзеянне на рускую культуру мела заходні характар і падрыхтавала Расію да ўваходу ў еўрапейскую цывілізацыйную прастору, што падкрэсліваў яшчэ вядомы англійскі філосаф гісторыі Арнольд Тойнбі [29, с. 145–148].

Многія даследчыкі адзначаюць, што культура Беларусі перыяду Расійскай імперыі мела ўсходні характар ці, прынамсі, кантралявалася з Усходу, таму ў ёй абсалютна дамінавала ўсходняя традыцыя. Так, напрыклад, Р. Радзійк услед за Г. Сагановічам адзначае, што да ўключэння тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі мяжа паміж беларусамі і рускімі была адначасова мяжой між заходняй і ўсходняй цывілізацыямі (на наш погляд, памылкова адносіць Беларусь цалкам у склад заходняй культуры, пра што казалася вышэй). Але працэс далейшага ўваходжання беларускай культуры ў культуру Захаду «быў гвалтоўна павернуты ў адваротным кірунку разам з падзеннем Рэчы Паспалітай і ўмацаваннем расійскай культуры ў Беларусі пасля паўстанняў 1830 і 1863 гг.» [26, с. 47]. Але, на наш погляд, нельга звязваць развіццё культуры толькі з дзяржаўнай культурнай палітыкай.

З прапанаванай ідэяй уваходзіць у канфлікт той факт, што менавіта пасля

далучэння да Расійскай імперыі беларускія землі зазналі найбольшую паланізацыю і ў найбольшай ступені адышлі ад усходняй традыцыі. Менавіта тады вельмі вялікая частка былых грэка-каталікоў пераходзіць у каталіцтва. Менавіта ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Беларусь становіцца арэалам найбольш актыўнай дзейнасці ордэна езуітаў у свеце.

З 1830-х гг. узмацняецца працэс русіфікацыі, пераарыентацыі Беларусі на ўсходні вектар развіцця. Кіраванне культурнымі працэсамі ажыццяўляецца з Расіі. Гэта не магло не выклікаць адпаведнай адкрытай ці прыхаванай крытычнай рэакцыі беларускага насельніцтва. Можна ўзгадаць, напрыклад, творы А. Міцкевіча, К. Каліноўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, М. Баброўскага, І. Даніловіча, Я. Ярашэвіча, Т. Нарбута і інш. Сфарміраваўся і лагер апалагетаў новага дзяржаўнага стану (І. Сямашка, М. Каяловіч, К. Гаворскі, І. Чыстовіч, Г. Кіпрыяновіч і інш.). Такім чынам, і ў гэты час у беларускім грамадстве суіснавалі празаходнія і праўсходнія арыентацыі.

Павелічэнне ўплыву на культуру Беларусі рускай культуры, распаўсюджанне рускай мовы, стымуляванне, хай праз сілу, праваслаўнага жыцця ў Паўночна-Заходнім краі таксама спрыялі захаванню раўнавагі ў беларускай культуры паміж Захадам і Усходам. Бо сапраўды моцны заходні ўплыў, узростанне тэндэнцый паланізацыі і акаталічвання Беларусі канца XVIII – пачатку XIX ст. маглі вывесці беларускую культуру са стану раўнавагі між Захадам і Усходам і схіліць на бок Захаду. Палітыка Расійскай імперыі ў дачыненні да новадалучаных тэрыторый не змагла (хаця імкнулася) ды і не магла цалкам ачысціць беларускую культуру ад «шкодных» заходніх уплываў і ліквідаваць усе яе адрозненні ад рускай культуры. Але ўраўнаважыць заходнія і ўсходнія ўплывы яна здолела.

Нягледзячы на моцныя ўсходнія і заходнія ўплывы, нават у XIX ст. шматразова ўзнікалі спробы вызначыць сваё ўласнае месца ў сусветным цывілізацыйным працэсе, свой уласны шлях культурнага развіцця, адрозны ад шляху таго ці іншага «вялікага суседа». Такое было ў час вайны 1812 г.,

паўстанняў 1830–31 і 1863–64 гг. Гэта ж паўтарылася і ў пачатку XX ст., калі пытанні пра тое, хто такія беларусы, які шлях іх культурнага развіцця, зноў узнялі Я. Купала, Я. Колас, І. Луцкевіч, М. Гарэцкі і інш. Глыбокае тэарэтычнае асэнсаванне праблемы «Усход – Заход у беларускай культуры» было зроблена ў рабоце Ігната Абдзіраловіча «Адвечным шляхам». Нягледзячы на палітычныя і ідэалагічныя абмежаванні, на працягу XIX – пачатку XX ст. беларуская культура працягвала сваё развіццё ва ўмовах нязменнага ўзаемадзеяння ўсходніх і заходніх тэндэнцый.

У пачатку XX ст. адбываецца пераасэнсаванне беларусамі свайго становішча між Усходам і Захадам. Шэраг аўтараў выступае з рэзкай крытыкай як заходніх, так і ўсходніх сіл. Так, напрыклад, Я. Купала ў вершы «Годзе» (1912) досыць красамоўна выказаў сваё стаўленне:

Годзе заходняй ці ўсходняй культуры!
Для беларуса цана ім адна,
Усе вы, панове, аднакай натуры:
З сэрца чужога кроў ссали б да дна.
Вашу карысць нам і вашы паслугі
Добра ўжо скеміў таптанам народ:
Добра вядомы і пугі, і пугі,
Песціў якімі ваш Заход і Ўсход.

[10, с. 196–197.]

Згодна з Рыжскім мірным дагаворам тэрыторыя Беларусі была падзелена паміж Савецкай Расіяй і Польшчай. Гэта падзея таксама была звязана з памежным характарам Беларусі: і расійскія, і польскія ўлады бачылі Беларусь неад’емнай часткай свайго краіны. У выніку тэрыторыю Беларусі, не пытаючы ў саміх беларусаў, жорстка падзялілі на часткі. У кожнай з іх праводзілася палітыка, накіраваная на адмежаванне ад варагага знешняга ўплыву. Савецкі Саюз лічыў Польшчу і Заход наогул ворагам і імкнуўся пазбегнуць заходніх уплываў на памежныя рэспублікі. У Польшчы ворагам лічылася Савецкая дзяржава, і назіралася імкненне пазбегнуць усходніх («азіяцкіх», «чырвоных», «камуністычных») уплываў. Ні той, ні другі бок не хацеў разумець, што існаванне цеснай (у т. л. культурнай) сувязі як з Захадам, так і з Усходам было натуральным для Беларусі.

Зноў пытанне выбару між Усходам і Захадам у такой жа катэгарычнай форме (адно з двух: ці Захад, ці Усход) было пастаўлена перад беларусамі ў час Другой сусветнай вайны. І кожны рабіў гэты выбар па-свойму.

Пасляваенная беларуская эміграцыя ўсяляк даводзіла думку пра глыбокія еўрапейскія карані беларускай культуры, Беларусь падавалася як «усход Захаду» ці «ўсход Еўропы». У адказ савецкія аўтары займалі адназначна варожую пазіцыю да краін Захаду. Таму і кантакты Беларусі з Захадам ацэньваліся выключна варожа – як «агрэсія», «экспансія», «варожая інтэрвенцыя»... Пры гэтым заўжды падкрэслівалася, што Беларусь супрацьстаяла варожым заходнім уплывам пры данамозе свайго старэйшага брата – Расіі.

З іншага боку, нельга казаць, што ў гэты перыяд у БССР абсалютна дамінаваў усходні культурны ўплыў. Даследуючы культуру нельга засяроджвацца толькі на пазіцыі афіцыйнай улады. Культурнае жыццё Савецкай Беларусі было надзвычай багатым. Тут можна казаць пра ўскосны заходні ўплыў: многія элементы, якія прыйшлі да нас з Расіі, мелі заходнія карані (напрыклад, філасофія марксізму). У склад сацыялістычнага блоку ўваходзілі краіны, якія адносіліся да арэалу заходняй культуры: ГДР, Польшча, Чэхаславакія, Літва, Латвія, Эстонія, Венгрыя і інш. Узаемадзеянне з імі ўзбагачала айчынную культуру шматлікімі заходнімі элементамі. СССР меў сталыя сувязі з некаторымі краінамі заходняга свету. Напрыклад, на прасторах Саюза папулярнасцю карысталіся італьянскія музыка, кінематограф і інш. Не варта таксама забываць і пра неформальную культуру СССР, якая, у значнай ступені, таксама была звернутая на Захад (бітнікі, «стылягі», рокеры, металісты, панкі і інш.).

Сёння таксама беларуская дзяржава вядзе культурны дыялог як з Усходам, так і з Захадам. Прычым разнастайнасць кантактаў за апошнія гады вырасла ў шмат разоў. Беларусь наладзіла сувязі з многімі як заходнімі, так і ўсходнімі краінамі. Магчыма, менавіта дзякуючы свайму спрадвечнаму ўменню кантактаваць і з Усходам, і з Захадам Беларусь сёння здольна знаходзіць паразуменне з прадстаўнікамі абсалютна розных

культур. Мабыць, менавіта таму жыхары з розных куткоў свету могуць сябе спакойна адчуваць у нашай краіне. На самым высокім узроўні дзяржаўнага кіраўніцтва сёння адзначаецца, што Беларусь – мост у Еўропу, краіна, якая мае шматвектарную скіраванасць развіцця, якая мае багатую гісторыю культурных кантактаў як з Усходам, так і з Захадам.

Такім чынам, развіццё беларускай культуры заўжды праходзіла ва ўмовах балансавання між культурнымі ўпльывамі з Усходу і Захаду, іх успрыняцця, творчай перапрацоўкі і засваення. Надзвычай складана (а можа нават і немагчыма) вылучыць перыяды дамінавання ўсходняй ці заходняй традыцый. Таму правядзенне перыядызацыі гісторыі культуры Беларусі па гэтаму крытэрыю падаецца нам немагчымым.

Крытэрыі грамадска-палітычнага фарміравання ў кантэксце кантактаў з Усходам і Захадам можа быць прыдатны хіба для вывучэння дзяржаўнай палітыкі ў сферы культуры. Культура ж у цэлым развіваецца па вельмі складаных законах, якія не вычэрпваюцца выключна дзяржаўным рэгуляваннем культуры. Спробы ж вылучыць перыяды дамінавання заходніх і ўсходніх традыцый і ў адпаведнасці з гэтым праводзіць перыядызацыю гісторыі культуры Беларусі вядуць да неапраўданага спрашчэння разумення культурных працэсаў.

Калі хаця б умоўна паспрабаваць вылучыць нейкія перыяды, у якія можна прасачыць пэўныя заканамернасці, падабенства культурных працэсаў, то гэтыя перыяды не будуць супадаць з часам існавання пэўных дзяржаўных утварэнняў. Нярэдка адна культурная эпоха, сама па сабе цэласная і ўнутрана адзіная, штучна разбіваецца на розныя перыяды пэўным палітычным актам. Так, напрыклад, фактычна папалам актам Люблінскай уніі і стварэннем Рэчы Паспалітай была падзелена эпоха Адраджэння. Падзелена на самым узлёце, у апагеі. Адна частка беларускага адраджэння патрапіла ў перыяд існавання ВКЛ, другая – Рэчы Паспалітай.

Тое самае назіраецца з эпохай Асветніцтва, якая ў Беларусі адпавядае другой палове XVIII – 20-м гг. XIX ст. Для гэтага перыяду характэрны вельмі моцны ўплыў

польскай культуры і мовы на культуру Беларусі. Мастацтва гэтага часу непарыўна звязана са стылем класіцызму. Прычым гэтыя рысы характэрны як для часу знаходжання беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай, так і для пазнейшага часу, калі Беларусь увайшла ў склад Расійскай імперыі. Так, нягледзячы на тое, што Беларусь у пачатку XIX ст. ужо ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі, менавіта ў гэты час адбываецца найбольшая паланізацыя і акаталічванне беларускай культуры.

Падобную сітуацыю можна назіраць і з эпохай бурных сацыяльна-палітычных узрушэнняў і абуджэння беларускага нацыянальнага руху (1860 – 1920-я гг.). У гэты перыяд значна актывізуецца пошукі нацыянальнай ідэі, грамадскага і палітычнага жыцця Беларусі. І Кастрычніцкая рэвалюцыя была не пачаткам ці канцом гэтага перыяду, а адной з вельмі важных для гэтага перыяду падзей.

Калі мы праводзім перыядызацыю гісторыі культуры ў адпаведнасці з гісторыяй грамадска-палітычнага жыцця, то тым самым мы ставім культуру ў залежнасць ад палітыкі. Аднак вядома, што палітыка (палітычная культура) – гэта толькі частка культуры,

адна з яе сфер. Культура – гэта не толькі (і не столькі) вынік гісторыка-палітычнага працэсу, але і адна з яго дэтэрмінант. Такім чынам, у першую чаргу, не палітыка вызначае ход развіцця культуры, а наадварот – культурнае жыццё абумоўлівае тыя ці іншыя грамадска-палітычныя працэсы.

Толькі агульнакультурная падрыхтаванасць грамадства да змен можа прывесці да гэтых змен. Напрыклад, гатоўнасць грамадства да рэвалюцыі складае патэнцыял рэалізацыі ідэі рэвалюцыі. Толькі гатоўнасць да ўспрыняцця заходніх ці ўсходніх культурных уплываў стварала магчымасць засваення іх на мясцовай глебе. Менавіта такая гатоўнасць, а не існаванне нейкай канкрэтнай дзяржавы, у склад якой уваходзілі землі Беларусі, абумовілі пранікненне заходніх і ўсходніх традыцый у айчынную культуру. Такім чынам, уздзеянне на беларускую культуру ўсходніх і заходніх фактараў тлумачыцца не знешнім, навізаным уплывам, а гатоўнасцю да гэтага ўплыву. У сувязі з гэтым нароўні з наяўнымі фармацыйным (дзяржаўна-палітычным) і цывілізацыйным падыходамі да гісторыі ўсё большую значнасць набывае ўласна сацыякультурны падыход да гісторыі культуры.

Спіс літаратуры

1. *Верашчагіна, А.* Гісторыя канфесій у Беларусі: мінулае і сучаснасць : дапам. для настаўнікаў / А. Верашчагіна, А. Гурко. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – 158 с.
2. *Габрусь, Т. В.* Абрывы станаўлення стылю барока ў манументальным дойлідстве Беларусі / Т. В. Габрусь // Барока ў беларускай культуры і мастацтве. – 2-е выд. – Мінск, 2001. – С. 68–69.
3. Гісторыя беларускай культуры : вучэб.-метад. дапам. па аднаім. курсу для студэнтаў спецыяльнасці «Г 05.01.00 – Гісторыя» / склад. : І. В. Соркіна, В. А. Белазаровіч. – Гродна : ГрДУ, 2004. – 117 с.
4. Гісторыя беларускай культуры : дапам. па аднаім. курсе для студэнтаў усіх спецыяльнасцей / склад. : С. А. Габрусевіч [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2004. – 59 с.
5. Гісторыя культуры Беларусі : вучэб.-метад. дапам. / Брэсц. дзярж. ун-т; [А. М. Вабішчэвіч]. – Брэст, 1997. – 35 с.
6. *Канапацкі, І.* Беларускія татары – пасярэднік паміж мусульманскім Усходам і хрысціянскім Захадам / І. Канапацкі // Беларусіка=Albaruthenica 6: Беларусь паміж Усходам і Захадам: праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : у 2 ч. / рэд. У. Конан [і інш.]. – Мінск, 1997. – Ч. 1. – С. 122–128.
7. *Качаноўскі, У. У.* Гісторыя культуры Беларусі : вучэб. дапам. для студэнтаў ВНУ / У. У. Качаноўскі. – Мінск : Экаперспектыва, 1994. – 163 с.
8. *Котлярчук, А.* Швэды ў гісторыі і культуры беларусаў / А. Котлярчук. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2002.
9. Культура Беларусі: ад старажыт. часоў да сённяшняга дня / Э. С. Дубянецкі [і інш.]. – Мінск, 1993. – Ч. 1. – 62 с.

10. *Купала, Я.* Выбраныя творы / Я. Купала; уклад. У. Гніламедава, А. Шамякінай. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2002. – С. 196–197.
11. *Лакотка, А. І.* Бераг вандраванняў, ці Адкуль у Беларусі мячэці / А. І. Лакотка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 143 с.
12. *Ланіна, С. В.* Культура Беларусі ў сусветнай прасторы і гістарычным часе : вучэб. дапам. / С. В. Ланіна, А. А. Жарыкава. – Мінск : Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 2000. – 43 с.
13. *Лыч, Л. М.* Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У. Навіцкі. – 2-е выд., дап. – Мінск : Экаперспектыва, 1997. – 489 с.
14. *Лыч, Л. М.* Гісторыя культуры Беларусі са старажытных часоў да 1569 г. / Л. Лыч. – Віцебск : ВДТУ, 2005. – 123 с.
15. *Лыч, Л. М.* Гісторыя культуры Беларусі ў перыяд Рэчы Паспалітай (1569–1795 гг.) / Л. Лыч. – Віцебск : ВДТУ, 2006. – 167 с.
16. *Макарыі.* История русской церкви : в 12 т. / митр. Макарыі. – СПб., 1857–1883. – Т. 9. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1879.
17. *Мальдзіс, А. І.* Беларуская культура барока як пасрэдніца паміж заходнеславянскім і ўсходнеславянскім светамі / А. Мальдзіс. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 20 с.
18. *Мальдзіс, А. І.* Францыск Скарына як прыхільнік збліжэння і ўзаемаразумення народаў / А. І. Мальдзіс. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988.
19. *Падокшын, С. А.* Унія. Дзяржаўнасць. Культура: філасофска-гістарычны аналіз / С. А. Падокшын. – 2-е выд. – Мінск : Бел. навука, 2000.
20. *Парашкоў, С. А.* Гісторыя культуры Беларусі / С. А. Парашкоў. – Мінск : Бел. навука, 2003. – 448 с.
21. *Парашкоў, С. А.* Гісторыя культуры Беларусі : вучэб. дапам. для негіст. спецыяльнасцей ВНУ / С. А. Парашкоў. – Магілёў : МДУ, 2001. – 296 с.
22. *Пиккио, Р.* Slavia orthodoxa: литература и язык / Р. Пиккио; отв. ред. : Н. Н. Запольская, В. В. Калугин. – М. : Знак, 2003. – XVI, 703 с.
23. *Піліпенка, М.* Беларуская традыцыйная культура як феномен еўрапейскай цывілізацыі / М. Піліпенка // Беларусіка=Albaruthenica 6 : у 2 ч. – Мінск, 1997. – Ч. 2. – С. 4–7.
24. *Подокшин, С. А.* Проблема «Восток – Запад» в общественно-философской мысли Белоруссии и России XVI–XVII вв. / С. А. Подокшин // Кніжная культура Беларусі: да 500-годдзя з дня нараджэння Ф. Скарыны : зб. навук. прац. – Мінск, 1991. – С. 41–43.
25. *Пуцко, В.* Сакральное искусство Беларуси между Востоком и Западом / В. Пуцко // Хрысціянства і беларуская культура : матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый», Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г. – Мінск, 2001. – С. 136–140.
26. *Радзік, Р.* Паміж Расіяй і Польшчай: нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў / Р. Радзік // Беларусіка=Albaruthenica 6 : у 2 ч. – Мінск, 1997. – Ч. 1.
27. *Сагановіч, Г.* Полацк і інфлянцкія немцы ў XIII ст. / Г. Сагановіч // Беларусіка=Albaruthenica 6 : у 2 ч. – Мінск, 1997. – Ч. 2. – С. 15–21.
28. *Станкевіч, А.* Хрысціянства і беларускі народ: спроба сінтэзу / А. Станкевіч. – Вільня : Беларус. катал. выд-ва, 1940.
29. *Тойнбі, А. Дж.* Постигание истории / А. Дж. Тойнбі; сост. А. П. Огурцов. – М. : Прогресс, 1991.
30. *Толстой, Н. И.* Избранные труды : в 3 т. – М. : Языки русской культуры, 1997–1999. – Т. 2. Славянская литературно-языковая ситуация. – 542 с.
31. *Шматаў, В.* Старажытнае беларускае мастацтва ў кантэксце ўсходніх і заходніх традыцый X–XVIII стст. / В. Шматаў // Беларусіка=Albaruthenica 6 : у 2 ч. – Мінск, 1997. – Ч. 1.

Атрымана 02.02.2008.